

Мұса ШОРМАНҰЛЫ

(1818–1884)

Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтаны, би, шешен

Этнограф, агартушы, қоғам қайраткері. Мұса мырза аргын баласының ішінде қолынан да, тілінен де іс келетін адам еді. Жаңа туyp келе жатқан заманың қатпарлы құбылыстарын тусінген адам еді.

Абай КУНАНБАЕВ
(«Айқап» журналы, №9, 1915 ж.)

Ассалаумагалейкүм, мырза Мұса, Жұзінді бір көруге едім құса.
Қуандық, Сүйіндіктің қазығысың, Кешегі өтіп кеткен әкеге үқса.

Біржан сал

Қаржаста Шорманұлы асты Мұса, Бақ-дәулет сондай-ақ қой, дүние жиса, Омбының қаласында опат болды, Раждап емес, жігіттер, Тәңірім қылса.

Ақан сері

БАҚЫТ ДІНМҰХАМЕДҰЛЫ,

геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор, Мұса Шорманұлының үрпағы:

МҰСА ӨТЕ АЛҒЫР, ЗЕРЕК БОЛЫП ӨСІПТІ

ӘКЕСІ ШОРМАН ТАЛАЙ ДаУ-ЖАНЖАЛДЫ ӘДІЛДІКПЕН ШЕШКЕН

- **БАҚЫТ АҒА, ӨЗ ЗАМАНЫНДА МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ БОЛҒАН МҰСА ШОРМАНҰЛЫНЫҢ ТІКЕЛЕЙ ҮРПАҒЫ ЕКЕНСІЗ. ЕНДЕШЕ, ОЛ КІСІНІЦ ТУҒАН ЖЕРІ, ШЫҚҚАН ТЕГІ ТУРАЛЫ АЙТЫП БЕРСЕҢІZ...**

- Мұса Шорманұлы – қаржас руынан шыққан атақты би Шорман Құшқұлының үлкен ұлы. Мұсаның әкесі Шорман (шын есімі Жұмабай) жастайынан алғыр, зерек, өткір тілді болыпты. Тіпті 13 жасында-ақ ел ішінде билік айтуға араласқан екен. Жас жеткіншектің ерекше қабілетін байқаған атақты Шоқ би Едігелұлы Шорманды қасына ертіп жүріп, әділ билік айтуға, ел басқаруға баулыған. Шорманның шешендігін ел ішінде тарап кеткен «Хан азарында қараашасымен қас болады, би азарында қайырымы жоқ баймен дос болады» деген сөзінен-ақ байқауға болады.

Шорман қысқа ғұмырында талай дау-жанжалды әділдікпен шешкен. Шорман би мен Топан бәйбішенің Мұса, Мұстафа, Иса, Әужан атты төрт ұлы, Зейнеп атты бір қызы болған. Мұса мырза 1818 жылы Павлодар облысы

Баянауыл ауданының Ақкелін қонысында, қазіргі Тендік ауылының маңында дүниеге келген. Мұса өте алғыр, зерек, ибалы, тәртіпті болып өсіті. Ол 5-6 жасында-ақ құс ұстайтын тор тоқып, бүркіт, лашын сияқты құстарды қолға үйретіп, сондай-ақ саятшылықта тазыларды баулыған екен.

- **МҰСА ШОРМАНҰЛЫНЫҢ БІЛІМДІ БОЛЫП ӨСУІНЕ КІМ ҮҚПАЛ ЕТКЕН? ОРЫС, ФРАНЦУЗ ТІЛДЕРІН КІМНЕҢ ҮЙРЕНГЕН?**

- Эрине, оның білімді-ілімді болып өсүіне әкесі Шорман би ықпал еткен. Шорман би түңғышы Мұсаны жастайынан жанынан тастамаған екен. «Әке көрген оқ жонар» демекші, Мұса әкесінің, оның сыйласқан зиялы адамдарының ұлағатты іс-әрекеттерін көріп, әңгімелерін естіп, келешек өмір жолына мол азық алады. Әкесінің жанына еріп жүрген 12-13 жасар Мұсаның алғырлығы мен ой-өрісінің кең, тілге шешен екенін байқаған бір ақсақал оны сөйлетпекші болып:

- Мұса шырақ, ата тегінді айттып бере аласың ба? – депті. Мұса мұдірместен өзінен бастап жеті атасын айттып берілті. Ақсақал әрі қарай қазбалап қоймаған соң, арғы тегі Қаржасқа дейін айттыпты. Сонда ақсақал тағы да:

- Ал Қаржастың әкесі кім? – деп сұрайды. Сонда Мұса:

- Оның әкесін не етесіз? Сұраушым болды-ау жетесіз, білгің келсе, ақсақал, оның әкесінің, оны сұрағаның әкесінің аузын үрайын! – деп ақсақалды түқыртып тастапты.

Бастапқы білімді Мұса ауыл молдасынан алған. Александр Лукин деген офицердің қолында екі жыл оқып, орысша сойлеу мен жазуды үйренген. Бұл кезде Мұса 14 жаста болған екен. Әкесі Шорман баласының орысша білім алуы үшін Батыс Сібір генерал-губернаторы Вельяминовқа 1832 жылы 2 ақпанда хат жазып, «Тек мениң балам гана емес, билер мен қарапайым қазактардың он бес шақты баласын орысша оқытқым келеді» деп өтініш еткен екен. Бұл өтінішке байланысты 19 ақпан күні жарлық шығып, генерал-губернатор рұқсат етілті. Ал француздың тілін Мұса мырза Омбыда екі жылдық әскери мектепте оқып жүргенде үйрене керек. Ол кісінің өздігінен білім алу, үйрену талабы өте күшті болған.

ЕКІНШІ ҰЛЫ БІЛӘЛДАН ТАРАҒАН ҮРПАҚТАРЫНЫҢ БІРІМІН

- **МҰСА ШОРМАНҰЛЫНЫҢ ҚАША БАЛАСЫ БОЛҒАН?**

БАЛАЛАРЫНЫҢ ІШІНДЕ ӘКЕ ЖОЛЫН ҚҰГАНДАРЫ БОЛДЫ МА?

- Мұсаның әйелі Нагжан - қуандық руынан. Мұса мырзаның Сәдуақас, Біләл, Қәбіш, Жәми есімді төрт ұлы және Шемшия-Бану, Ажар деген екі қызы болған. Сәдуақасты Шорман атасы бауырына салып, он жасқа дейін тарбиелепті. Атасының, онымен қатар қарттардың әңгімелерін, кейін әкесінің қасында жүріп алғалы топтарда талай шешендік сөздер, ән-жырлар, қиссалар естіп, өзіне мол рухани азық алған ол ана тілінің мәйегін меңгеріп, ауыз әдебиетінің шырынын сіміріп, өзі де өнерге, ақындыққа ден қойып, XX ғасыр басындағы қазақ ақындарының алдыңғы тобында болған.

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Смағұл Сәдуақасов: «Мағжан Жұмабаевтан кейін, хал-қадірінше қазақ ақындарының арасынан Сәдуақас Шормановты айтуға болады», – депті.

Сәкен ағай (Сәдуақасты жүрт осылай да ататыны) би, болыс сияқты лауазымды қызметтерді атқармаған. Мансапқа құмарт

паған. Бұл күнде ол кісінің

немерелері Алматыда тұрады.

Мен екінші ұлы Біләлдан тараған үрпақтарының бірімін. Яғни Біләлдан тараған үрпақтары Қарағандыда тұрады.

– МҰСА ШОРМАНҰЛЫ ҚАЙ ЖЫЛЫ ӨМІРДЕН ӨТТИ?

- Баянауыл халқының мұддесі туралы жобаны генерал-губернаторға көрсету үшін полковник Мұса Шорманов 1884 жылдың желтоқсанында Омбы қаласына келеді. 26 желтоқсан күні кешке науқастанып, кенеттен қайтыс болады. Дала генерал-губернаторы Г.А. Колпаковский Мұса мырзаның денесін өзінің тұған жері Ақкелінге апаруға рұқсат

етеді. Сейтіп, табиттың алды-артын қоршаған он шақты салт атты қазақ Омбыдан төрт шанамен жолға шығады. Бұл қайыры хабар қазақ даласына тез тарайды. Жолшыбай іріл-ұсақты е мекендердегі халық қақаған қыста далаға шығып жол күтеді. Мұсаның денесін әкеле жатқан сапаршыларды қоздеріне жас алып қарсы алған халық қол бүлғап шығарып салған екен. Осы көрініс Ақкелінге жеткенше қайталаныпты.

Мұса Шорманұлы қазіргі Павлодар облысы Баянауыл ауданындағы Ақкелін қонысында (казіргі Тендік ауылы) жерленеді. Екатеринбургтен арнайы келген шебер В.А. Свечников оның бейтінің сүр мәрмәрдан жасалған құлпытас қойып, шарбағын орнатады.

1885 жылы шілде айында балалары Мұса мырзага Шүршіт-қырған деген жерде ас береді. «Асқа Кереку, Семей, Өскемен, Қарқаралы, Зайсан, Ақмола, Қекшетау, Қызылжар уездерінен он мыңдай халық жиналды» деп «Ақмолинские областные ведомости» газеті жазады. Аста жүзден аса ақ күйер тігіліп, Мұсаның балалары 200 жылды, 300-ден аса қой сойып, палуан күресі, ат байгесі т.б. үлттық ойындар үйимдастырыпты. Ат бәйгесіне 15 жүлделі орын берілген. 1-орынға – 5 түйе, 100 жылды, 2-орынға – 2 түйе мен 100 қой, ең соңғы 15-орынға 1 түйе мен 100 аршын шұға тігілген. Мұның көнекөз ақсақалдар «Орта жүзде өткізілген ең мәртебелі ас» деген.

1977 жылы Мұса мырзаның басындағы құлпытас құлап қалған екен. Әкем Дінмұхамед екеуміз Қарағандыдан зиратқа арнайы барып, құлпытасты жаңадан орнатып, жазуын жаңарттық.

Мұса Шорманұлұның НЕМЕРЕСІ
Нұрмұхамед Ата және жары Балық
БАЛАЛАРЫМЕН

Ернүр РАХИМОВ, тарих ғылымының кандидаты, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетіндегі доценті:

ЖУСІП КӨПЕЕВТІҢ «МӘШҮР» АТАНУЫНА МҰСА СЕБЕПКЕР БОЛҒАН

- ЕРНҮР АҒА, ЕЛ АУЗЫНДАҒЫ ӘҢГІМЕЛЕРДЕ МҰСА ШОРМАНУЛЫ

ШЕШЕН, БИ, ЕЛ БАСҚАРУШЫ БОЛЫП СУРЕТТЕЛЕСЕ, ЕНДІ БІРІНДЕ АТАҚҚУМАР, МАҚТАНСҮЙГІШ, ТІПТІ ҚАТЫГЕЗ ЕЛ БИЛЕУШИ РЕТИНДЕ БЕЙНЕЛЕНЕДІ. МҰНЫҢ СЕБЕБІ НЕДЕ ДЕП ОЙЛАЙСЫZ?

- Мұның себебі – сол заманның қарама-қайшылығында, қазақ халқының саяси-әлеуметтік дамуының тығырыққа тірелуінде. Мұса Шорманұлы сияқты ірі ел басқарушының тұлғалық сипатына сол кездегі қазақ қоғамында дұрыс түсінік берілмеген. Тіпті бұған рулар мен тайпалар арасында туындаған күрделі шаруашылық мәселелер және даулардың түрлі себептермен әділетсіз шешілуі немесе шешілмей қалғандығы өзіндік септігін тигізгені айқын. XIX ғасырдағы орыс өкіметі Қазақстанда әртүрлі руларды бір-біріне қарсы қою, осылайша дау туғызы арқылы өзінің отаршыл саясатын жүргізген. Руаралық курес, басеке – табиғи нәрсе, ал отаршылдар осыны өз мақсаттарына тиімді пайдаланған. Сондай қыын-қыстау за-

Мұсаның әкесі
Шорман Бігі
қойылған ескерткіш

манда Мұса Шорманұлы туралы қалың бұқара ішінде айтылған әңгімелерде қарама-қайшылықтар орын алған.

- ЕНДЕШЕ, СОЛ АУЫЗША ДЕРЕКТЕРГЕ БІР-ЕКІ МЫСАЛ КЕЛТИРЕ КЕТСЕҢІЗ...

- Өкінішке орай, ел аузында айтылып жүрген Мұса Шорманұлы жайлы мағлұматтар әлі де толық жинақталған жоқ. Алдағы уақытта Мұса Шорманұлы туралы ауызша деректерді жинастырып, ғылыми талдау жасаған дұрыс деп ойлаймын. Тарихи тұлға ретінде Мұса мырзаның өмірі мен қызметін зерттегендеге ел аузындағы деректермен қатар, мұрагат материалдарын және басқа да жазбаша деректерді пайдаланып, XIX ғасырдағы қазақтың ел көсемі жөнінде ғылыми зерттеу жүргізуге әбден мүмкіндік бар.

Алдымен ел аузындағы Мұсаның бейнесіне назар аударайық. Біріншіден, Мұса мырзаның жағымды жақтан сипаттағандарға тоқталсақ. Мысалы, «Мұсаның жұмбақтарын Саққұлақтың шешуі» деген аттымен белгілі әңгімеде Мұса тапқыры, қылды болып сипатталады. Өйткені ол мағыналы жұмбақ қоя біледі.

Орта жүз Қаржас Шорманың баласы Мұса көп кісімен Қанжығалы Саққұлақ шешенге амандасуға келе жатып, жаңындағы көшпіліктен бірауыз жұмбақтың шешуін сұрайды:

- Ағат деген немене?

Сағат деген немене?

Қанат деген немене?

Ханым деген немене?

Бұл жұмбақтардың шешуін қасында еріп келе жатқан кісілер таба алмай:

- Мырза, біз жұмбағызыздың шешуін таба алмадық, өзіңіз шешіп беріңіз, – дейді. Сонда Мұса мырза:

- Арғынның ағасына бара жатырмыз фой, мұны сол кісіге шештірейік, – дейді. Келген соң Мұса жұмбақты Саққұлаққа айтады. Сондағы Саққұлақтың шешуі:

Екі кісі үресса,

Ағат емей, немене!

Екі жақсыс сөйлессе,

Сағат емей, немене!

Мінген атың болдырмай,

Мәрелі жерге жеткізсе,

Қанат емей, немене!

Тоқтышақтың терісі,

Тоңдырмаса сұыққа

Жанат емей, немене!

Адал болса алған жар,

Ханым емей, немене!

Жайлы болса мінезі,

Жаның емей, немене!

Мұсаның жасынан қылды, тапқыры, терең ойлайтын адам екенін білдіретін әңгіме бар. Бұл – ел аузында сақталған «Мұса мен Шон» әңгімесі. Шон би – Баянауыл сыртқы округінің бірінші аға сүлтани екені белгілі.

Мұса мырза жас кезінде қарт Шоңдан:

- Ақ сауыт деп нені айтамыз?

Арғымақ деп нені айтамыз?

Жақсы деп кімді айтамыз?

Ер жігіт деп кімді айтамыз? – деп сұраптты. Сонда қарт Шон:

- Ақ сауыт деп айтамыз – атқанда оғың өттесе,

Арғымақ деп айтамыз – желгенде жылқы жеттесе,

Жақсы деп соны айтамыз – тозған елді септесе,

Ер жігіт деп айтамыз – жауга тастап кеттесе, – деп жауап беріпти.

Ал енді ел аузында жағымсыз жақтан бейнеленуіне тоқталайық. Бір ескертетін жайт, бұл аузында деректерде біреуден алып, біреуге телініп жүрген сездер көп. Тобықты елімен болған дауда Мұса мырза мақтансүйгіш ретінде суреттелген. Ол өзінің байлығын айтып мақтанағы. Ал тобықтың би Құнанбай өз жағынан тапқыр шешен, мақтансүйгіш қаржасты орнына қояды.

Тобықты елі мен қаржас елі арасында жер дауы шығып, оның аяғы үш-төрт жылға созылыпты. Айтылған бітімге екі жақ келіс алмай наразы болып, жоғары жаққа шағынып, билікті бұздыра беріпти. Сөйтіп, бұл дау төтенше съезге түсіпти. Съезде тобықтылар атынан Құнанбай би, қаржас жағынан Шорманың Мұсасы сез сайысына түсіпти. Екі би біраз салғыласып, бір бітімге келе алмапты. Мұса кезекті бір сезінде:

- Менің ата-бабама бақыт қонған, біздің мәртебеміз биік, салмағымыз басым, байтақ жатқан елім бар, көкорай шалғын жерім бар, шалқып жатқан көлім бар... – деп өзінің байлығын термелеп, мақтана беріпти. Сонда Құнанбай оған былай депті:

– Пүт болдым деп мақтанса,
Пүттән ауыр батпан бар.
Білкін деп мақтанса,
Асқар-асқар таулар бар,
Ар жағында аспан бар.
Басыма бақыт қонды деп,
Тосылмаймын енді деп,
Алдауышы жалған дүниеге,
Рапыл болып азбақдар.
Қарсы келген дүшпанаң
Басын келіп изесе,
Оған да қыл бостандық,
Аяқта салып баспаңдар.
Бақ тайса ажарыңа қарамайды,
Біреуді біреу сырттан табалайды,
Басыңа қаралайым бір іс түссе,
Қылды деп білмestікпен шамалайды.
«Адам басы – Алланың добы» деген,
Дәм тартса әр тараңқа домалайды.
«Бәрекелді, Құнекен тауып айтты» депті ел. Бұл термені Құнанбай-
дікі еді делінетін дерек жоқ. Бірақ ауыз әдебиетін жинап, жариялау-
шылар кейде тисе терекке, тимесе бұтаққа деп тізе береді.

Алтынбек НҰХҰЛЫ,
химия ғылыминың
докторы, профессор,
Қазақстан Журналистер
одағының мүшесі:

МҰСА ШОРМАНҰЛЫ

– ӨЗ ӨЛКЕСІНІҢ ТҮП ҚАЗЫҒЫ, ДІҢГЕГІ БОЛҒАН АДАМ

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА НАҒАШЫСЫ МҰСА МЫРЗАНЫң СІЦІРГЕН ЕҢБЕГІ ЗОР

– АЛТЫНБЕК АҒА, «БАЯНАУЛА ПЕРЗЕНТТЕРІ» АТТЫ 2 ТОМДЫҚ КІТАБЫНДА ОСЫ ӨҢІРДІҢ БЕТКЕ ҰСТАР, МАҚТАНЫШ ҚӨРЕР ҚӨПТЕГЕН АЗАМАТТАРЫНА ТОҚТАЛҒАН ЕКЕНСІЗ. СОНЫҢ БІРІ ДЕ БІРЕГЕЙ – БАЯНАУЫЛ СЫРТҚЫ ОКРУГІН ҰЗАҚ ЖЫЛДАР БАСҚАРҒАН, МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ МҰСА ШОРМАНҰЛЫ ТУРАЛЫ НЕ АЙТАР ЕДІЦІЗ?

– Мұса Шорманұлы – өз өлкесінің мәдени және қоғамдық өмірінің жанашыры, түп қазығы, діңгегі болған адам. Ол үнемі әртүрлі қоғамдық орталарда жүртшылықтың өзіне деген зор құрметі мен ілтиратын тудыра біліп, орасан зор беделге ие болған. Қайырымдылығы мен ізгілігі, жайсаң жандылығы үшін Мұса Шорманұлын халық «Улкен мырза» деп, ал сол кездегі Баянауылды мекендеген орыстар «Большой господин» деген екен. Әрине, баласы үшін әкесі Шорман би үлгі болды. Экे тәлімін көрген үл оның үмітін актай білді. Ақыл-оый, шешендігі және іскерлігімен даңқын шығара білген Мұса Шорманұлының бар

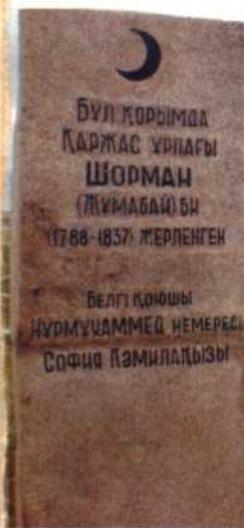
Баянауылдағы бүрынғы Мұса Мырза мешіті

өмірі туған өлкесіне деген қамқорлығына арналды.
«Тектіден тексті туады» демекші, Мұса мырза туралы толығырақ айтпас бүрын осындағы тарихи тұлғаның ата тегіне, ел атын шығарған ерлерге қысқаша тоқталған дүрыс қой деп санаймын.

– ӨЗІМ ДЕ ОСЫ СУРАҚТЫ ҚОЙСАМ ДЕП ОТЫР ЕДІМ. СОНЫМЕН ҚАТАР ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫң МАҚТАНЫШЫ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ БҰЛ КІСІНІҢ ТУҒАН ЖИЕНИ ЕКЕН...

– Алдымен Мұса мырзаның бабасы Мырзагұл батырға тоқталағы өтсек. Ол XVIII ғасырда Сарыарқа жерін жоңғарлардан азат етуші жауажүрек батыр болған. Ол кісінің мүрдесі Түркістан-дагы Қожа Ахмет Ясави кесенесінде жерленген және тасында «Мырзагұл батыр, руы Қаржас» деген жазу бар. Осы кісінің баласы Сәти мырза – Олжабай батырмен бірге 1729 жылы ежелгі атамекені Баянауылды бір ғасырдай иеленген қалмақтардан

София
Кәмиладызы
БАБАСЫ ШОРМАН
БИДІҢ ЗИРАТЫНЫҢ
БАСЫНДА

– ЖҮСІН ҚӨПЕЕВТІң «МӘШΗҮР» АТАНУЫНА НЕГІЗІНЕН МҰСА МЫРЗА СЕБЕПКЕР БОЛҒАН ЕКЕН...

– Қазақтың аса көрнекті ғалымы, ойшылы, этнографы, тарихшысы, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинастыруши Мәшһүр Жүсін Қөпев Мұсаны қастерлеп, құрметтеген екен. Бұл түсінікті. Өйткені оның Мәшһүр деп аталауына себепкер болған – Мұса мырза. Бұл туралы Мәшекең өзінің жазбаларында былай дейді:

Бес жаста «бісмілла» айттып жағдым хатты,
Бұл дүние жастай маған тиді қатты.

Сегізден тогызға аяқ басқан күнде,

Мұса еді қосақтаған «Мәшһүр» атты.

Яғни тоғыз жасар кішкене баланың «Қозы Қөрпеш-Баян сұлу»,

«Тарғын батыр» сынды т.б. жырларды жатқа оқығанын көрген Мұса: «Құдай тіл-кезден сақтай гөр, мынау Мәшһүр болатын бала екен, басына үкі тағып қойындар. Қөп жасасын!» – деп бата берген екен. Бұдан басқа

Мәшекеңнің жазғандарынан мынандай шумақ жолдарын табамыз:

Көз, көніл құлым жастан нұрға тоіған,

Таусылмас қөл, теңіз қып құдай қойған.

Қазіреттің сабақ алып, оқысын деп,

Күнтіріп Мұса мырза бір қыс қойған.

Бұдан аңғарғанымыз, Мұса мырзаның жас баланың оқуына жәрдемдескені. Алайда Мәшекеңдегі Мұса жайлы ең құнды деректердің біз оның атақты «Мұса мырзаны жоқтау» және «Мұса мырзаның асы» деген шығармаларынан табамыз. Мысалы, «Мұса мырзаны жоқтау» М.Шорманұлының қөптеген библиографиялық мәліметтерін береді, тіпті бұл шығармада мырзаның бабалары да айттылған. Ал Қөпевтің атақты «Қазақ шежіресінде» Мұсаның шежіресі баяндалады, оның аты азызға айналған бабалары туралы әңгіме өрбиді. Сондай-ақ Мұса Шорманұлына «Қаржас Мұса – қабыршағы жоқ, қолға тұрмас жылмағай қара балық» деп салыстырмалы сипаттама берілген.

азат етуде аянбай атсалысқан батыр. Осында батырлардың тікелей үрпағы – атақты Шорман би Құшқұлы. Ол өзінің қысқа ғұмырында құш-жігері мен таланттың халқының ігілгіне жұмсан үлгерген. Жалпы, Шорман бидің талантты мен дарындылығы, көрегендігі, шешендігі туралы көптеген аңыз-әңгіме ел ішінде таралып, бүтінгі үрпақта жетіп отыр. Қазақ даласына даңқы кең жайылған Шорман би он үш жасынан билік айтқан. Екі елдің, рудың, атаның арасындағы дау-жанжалға әділ төрелік айтып, бір-екі ауыз сөзбен қарсыластарды бітістірген күндері болған дейді. Шоқан Ұәлиханов та естігендін жазады: «Ақыл-айласымен атағы шыққан Шорман «шешен» деген құрметті атқа ие болған. Шешендігі арқасында 14 жаста бас би болып, үлкен даулы мәселе де Ұәлиханның алдында өз елінің адамдарын асқан беделмен қорғап қалады» (Шоқан Ұәлихановтың шығармалар жинағы, II том, 309-б.).

Тарихи оқиғаларды сараптасақ, Ұәлихан мен Шорман әулеттерінің қарым-қатынасы ертеректе басталған болуы керек. Әрине, ханның бәйбішесі Айғаным өзінің бел баласы Шыңғысқа Шорманнның қызы Зейнепті өзі бастап келіп айттыруы кездесең жағдай емес. 1834 жылы, 17 жасында Зейнеп Ақкелін елінен Ұәлидің кара шаңырағына құтты келін болып түскен. Бұл туралы жазу Сабит Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романында сипатталып жазылған. Осы отбасында 1835 жылы бүкіл қазақ халқы ғана емес, шығыстану әлеміне жарқырап шыққан Мұхаммед-Ханафия, яғни анасы Зейнеп, мүмкін, өз әкесі Шорманға үқсас болсын деген бе, еркелетіп Шоқан атандырған, айрықша дарынымен дүйім елді сүйсінтекен ғалым-этнограф, саяхатшы Шоқан Ұәлиханов дүниеге келді.

Ұлы тұлға, ағартушы-демократ, Орта Азия, Қазақстан және Шығыс Түркістан халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуші Шоқаннның жастайынан қалыптасуына нағашысы Мұса Мырзаның тигізген әсері, сіцирген енбегі аз болған жоқ. Олар тек туыс қана емес, сонымен бірге пікірлес те болды. Жиенінің әрбір келелі істерінен өз аяларының да жүзеге асып қанын көріп, нағашысы оны ыстық ықыласпен жақсы көрді. Өмірлік тәжірибесі мол Мұса Шоқаннның ақылшысы, жол көрсетушілерінің бірі болған. Нағашысының үйінде жиңі қонақта болып жүргенде Шоқан қазақ фольклорының, тарихи аңыз-әңгімелердің нұсқаларын жинақтаған.

Занғар ғалым, академик Ә.Марғұлан өзінің бір еңбегінде Ш.Ұәлихановтың Мұса Шорманұлына жазған 30 хатын тапқанын атап көрсетеді. Хаттардың бәрі де «Аяулы мырза ағамызға...» деп басталған.

Шоқаннның ерте қайтыс болғанына қатты қайғырған Мұса Шорманұлы көп жылдар бойы Санкт-Петербургқа, Омбы әкімшілігіне ғалымның қабіріне ескерткіш түрғызу туралы етініштер берген. Ақыры Мұсекеңнің етінішімен 1880 жылы генерал-губернатор Г.Коллаковский Шоқаннның басына ескерткіш қойдыртқан.

«Қартайған шағында да Шоқаннның атын айтқанда екі көзінен жас парлап отыратының көзі көрген Г.Потанин жазады» деп Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы авторларының бірі, белгілі архитектор Шота Ұәлиханов «Ана тілі» газетінің 1991 жылғы №3 санында жазады.

МҰСА ӨЗ ҚАРЖЫСЫНА БАЯНАУЫЛДАН МЕДРЕСЕ МЕН МЕШІТ САЛДЫРТҚАН

- АЛ ЕНДІ ОЛ КІСІ ТУРАЛЫ ЗАМАНДАСТАРЫНЫң ПІКІРЛЕРІ ҚАНДАЙ БОЛДЫ?

– Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтанды Мұса мырза Шормановтың XIX ғасырдағы алатын орны тұрасында Біржан сал, ұлы Абай, Саққұлақ би, ақын Шәже, Мәшінұр Жүсіп, Серіз серілер атальы пікірлер айтқан. Мысалы, Біржан сал өзінің «Шорманың Мұсасына» деген елеңінде:

Ассалаумагалейкүм, мырза Мұса,

Жүзінді бір көргөз едім құса.

Куандық, Сүйіндіктің қазығысын,

Кешегі етіп кеткен әкеге үқса, – деп жырлаған еді. Шы-

нында да, әкесі Шорман биге үқсан қана қоймай,
Баянауыл сыртқы округінің аға сұлтанды ретінде 15 жыл ел басқарып, полковник шенін алған, әкеге тартып туған, аспаса кем болмаған бала болды. Мұның айғағының бірі ретінде әйгілі Мәшінұр Жүсіптің Мұсекең арналған көп өлеңдерінің бірін ғана келтірейік:

Бұл Арғынның ішінде бар ма еді мырза пішінді!?

Айдынды шалқар теніздей ақылға дана, кен еді.

Арғынның жалғыз көсемі,

Мейрамының жүйрік шешені! – дейді.

Немесе Қанжығалы Бөгенбай батырдың тікелей үрпағы Саққұлақ бимен кездескенінде өзінен тұра 20 жас үлкен биге Мұса мырза аттан түсіп:

– Ассалаумагалейкүм, арғынның ақсақалы! – деп сәлем бергенде, Саққұлақ би:

– Үағалейкүмассалам, Орта жүздің шамшырағы! – деп құшағын жайған екен. Міне, көсем де, шамшырақ та болған Мұса Шорманұлының қызметтіңіз елімізге талал ғұламаларды сыйлаған қасиетті Баянауыл жерін елестету мүмкін емес.

- ШЫНЫНДА Да, БАЯНАУЫЛ ЕЛІНЕ НЕВІР ОҚЫМЫСТЫЛАР МЕН ӨНЕР ТАРЛАНДАРЫ ШЫҚҚАНДЫҒЫ ТАРИХТАН БЕЛГІЛІ. ЕЛ БАСҚАРҒАН МҰСА ШОРМАНҰЛЫНЫҢ ОСЫҒАН ҚАТЫСЫ БАР ДЕП ОЙЛАЙСЫЗ БА?

– Ойлап қана емес, тікелей қатысы бар дер едім. Себебі Мұса мырза қазақ, орыс, француз тілдерін еркін мәнгергендіктен, оны дұрыс қолдана біліп, өз халқының салт-дастүрлөрі, тарихы мен мәдениетін, этнографиясын терең зерттеп, құнды да маңызды мақалалар жазған. Мұса Шорманұлы – ой-өрісі кен, жаттай-тұрмай елінің қамын ойлаған, қазақ халықының атынан орыс әкімдерімен тен дәрежеде сөйлесе білген қайраткер. Ол ез қаржысына Баянауылдан медресе мен мешіт салдыртқан. Сөз орайына қарай айта кетейін, былтырығы жылы осы Мұса мырза атындағы заулім мешіт, ел басқарып жүрген азаматтардың қолдауы арқасында қайта жөндеуден өтті.

Білім мен ағартушылықты қолдаған Мұса мырза Омбы және Павлодар қалаларында қазақ балалары үшін орыс мектептерінің ашылуына да жағдай жасады. Мұрағаттардан алған материалдардан көретініміз, Г.Потанин, К.Гутковский арқылы қазақ гимназиясын ашуға әлденеше рет өтініш берген екен. Омбы қаласынан қазақ қыздары оқытуын интернат ашқызы. Омбы демекші, ақын-жазушы Қошке Кеменгеровтің атасы Кеменгерге Шорман би Омбыдан үй салдырған, кейіннен осы дәстүрді жалғастырған Мұса мырзаның салған үйлерінің арқасында ол біртұтас ауылға айналған. Бұғандегі ол Омбы қаласынан сол жағалдауында орналасқан Қаржас поселексі деген атпен белгілі. Міне, осы үйлер мен интерната Баянауылдың орыс оқуына ұмтылған балалары оқып, кейіннен белгілі азаматтар болып қана қоймай, еліне еңбек еткен. Бұл дәстүрді Мұсекеңнің түңғыш баласы Сәдуақас та (Сәкен ағай) жалғастырған. Ал енді туған жері Ақкеліндегі Шормановтар

Мәшінұр Жүсіп КӨПЕЕВ
(Қысқартылып алынды)

мектебі сол кездің озық улгісі болды. Сондықтан Мұса мырза өз жерлестерінің білімді, өнерлі болуына орасан зор еңбек сіңірген дара тұлға деп айтуға толық қақымыз бар.

- ЖАЗГАН ЕҢБЕКТЕРІ МЕН МАҚАЛАЛАРЫНА ТОЛЫҒЫРАҚ ТОҚТАЛЫП ӨТСЕЦІЗ...

- Мұса Шорманұлының қаламынан тәмендегідей бірнеше этнографиялық және тарихи еңбектер туды: «Павлодар уезінің қазақтары туралы жазбалар» (1866 ж.), «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» (1871 ж.), «Батыс Сібір қазақтарының шаруашылықтары» (1833 ж.) және т.б. Еңбектерінің ең ірісі – «Павлодар уезінің қазақтары туралы жазбалар» 1906 жылы жарияланған. Атальыш еңбек қазақтардың көшпелі тұрмысына талдау жасаумен ерекшеленеді.

Мұса Шорманұлы үнімі Г.Потанин, Н.Ядринцев, Н.Костылецкий секілді белгілі ғалымдармен ой бөлісіп, пікірлесіп отырған. Баянауыл округіне орыстың этнографиялық комиссиясын бастап келген, қазақ этнографиясын зерттеуші А.Гейнспен таныс болып, етene араласуы Мұса Шорманұлының халқының тарихи мұраларының сақталуына деген терең қызығушылығын қалыптастырыд. «Сібір қазақтары туралы ең маңызды этнографиялық мәліметтерді тек қана Шыңғыс Үәлиханов және Мұса Шорманұлы баяндай алады» деп жазады орыс ғалымы сол уақытта. Сондай-ақ 1896 жылы «Русское богатство» журналында Г.Потанин Мұса Шорманұлына «зерек ақыл-ойдың иесі және қазақ өмірінің білгірі болған адам ретінде Омбыға да танымал» деген сүйіспеншілігін білдіреді.

Мұса Шорманұлы қазақтың халқынтық қолданбалы өнері және фольклорлық мұралары жөнінде экспонаттар жинауды үйимдостируға, сондай-ақ орыс және шетел көрмелеріне тікелей әрі белсенді түрде қатысты. Бұл материалдар мұражайларда сақтаулы. Ол кісі түз даланың ең мықты жылқы тұқымдарын 1861 және 1867 жылдары Мәскеу және Париж көрмелеріне қатысуға жиберткен. Мұса Шорманұлы 1876 жылы Санкт-Петербургте откен ориенталистердің III конгресіне де қатысқан.

МҰСА ИМПЕРАТОРДАН АЛҒЫС ХАТ АЛҒАН

- МҰСА ШОРМАНҰЛЫНЫҢ ТАНЫМАЛ ТҰЛҒАЛАРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР АЙТА АЛАСЫЗ БА?

- Атақты күйіші Тәттімбеттің «Бес төре» деген күйі бар. Осы бес адам кім деген сауалға келсек, олар: қарадан шығып хан болған Құнанбай, ыбырай, Ерден, Мұса мырза және нағыз төре тұқымынан шыққан Шыңғыс сұлтан. Осы Тәттімбеттің

Мұсатай деген баласы Мұсаның Шәмшия деген қызына үйленіп, атақты күйшімен құдандалы болған.

1855 жылы Ресей патшасы II Александрың таққа отырған салтанатына полковник Мұса Шормановпен бірге құдасы Тәттімбет күйіші, жездесі Шыңғыс Үәлиханов, Тоқтамыс, Аққошқар, Бегалы, ыбырай, Секербай би бірге ілесіп барған. Бұл кісілердің Санкт-Петербургте бірге тұскен суреттері сол күндердің тарихи күасі болып бізге жетіп отыр. Осы сапарында үлкен ұлы Сәдуақас Шормановты да ертіп апарған екен. Сонда қазақтар қайтуға жиналғанда патша олардан мұқтаждықтарын сұрайды. Біреулер шен-шекпен, жер, пұл сурап жатқанда Мұса мырза: «Менде өтініш жоқ, баламда болмас», – дейді. Сонда Сәкен: «Ресейдің шетін жайлаған тұтқынға тұскен, айдауда жүрген адамдарға бостандық берсеңіз» деп сұрайды. Патша өтінішті орындауға уәде беріпті. Келесі жылды көп тұтқындарға кешірім жасалыпты. Бұған тағы бір дәлел Біржан салдың Сара қызыбен айтысы:

*Қаржаста бір құтым бар – Мұса, Шорман,
Арылмай келе жатқан есқі қордан.*

Мұсаның бел баласы Сәдуақас,

Құтқарған сан қыранды тұскен тордан... – деуі, сіра, тектен-текке айтылмаған болар. Ол Қаз дауысты Қазыбектің тікелей үрпағы, әнші-композитор Мәді Бәпиүлұлы тұрмаден босатып алуға да қол ұшын берген деген әңгіме бар.

Сәкен агадың көмегі Торайғыр бидің жұрағаттарына да тиеді. Хан Кененің қозғалысын жақтаған үшін Торайғыр би 1849 жылы иттіккенге айдалады. Нагашыларын сағалаған би жұрағатын Сәкен ағай 1896 жылы Баянауылға алдырыпты. Кейін Сұлтанмахмұт Торайғыров Сәкен агадың үйінде болған кезінде өлең жолдарымен былай деп ризашылығын білдірген екен:

Шоң едік, Шорман едік,

Бір-бірімізге қорған едік.

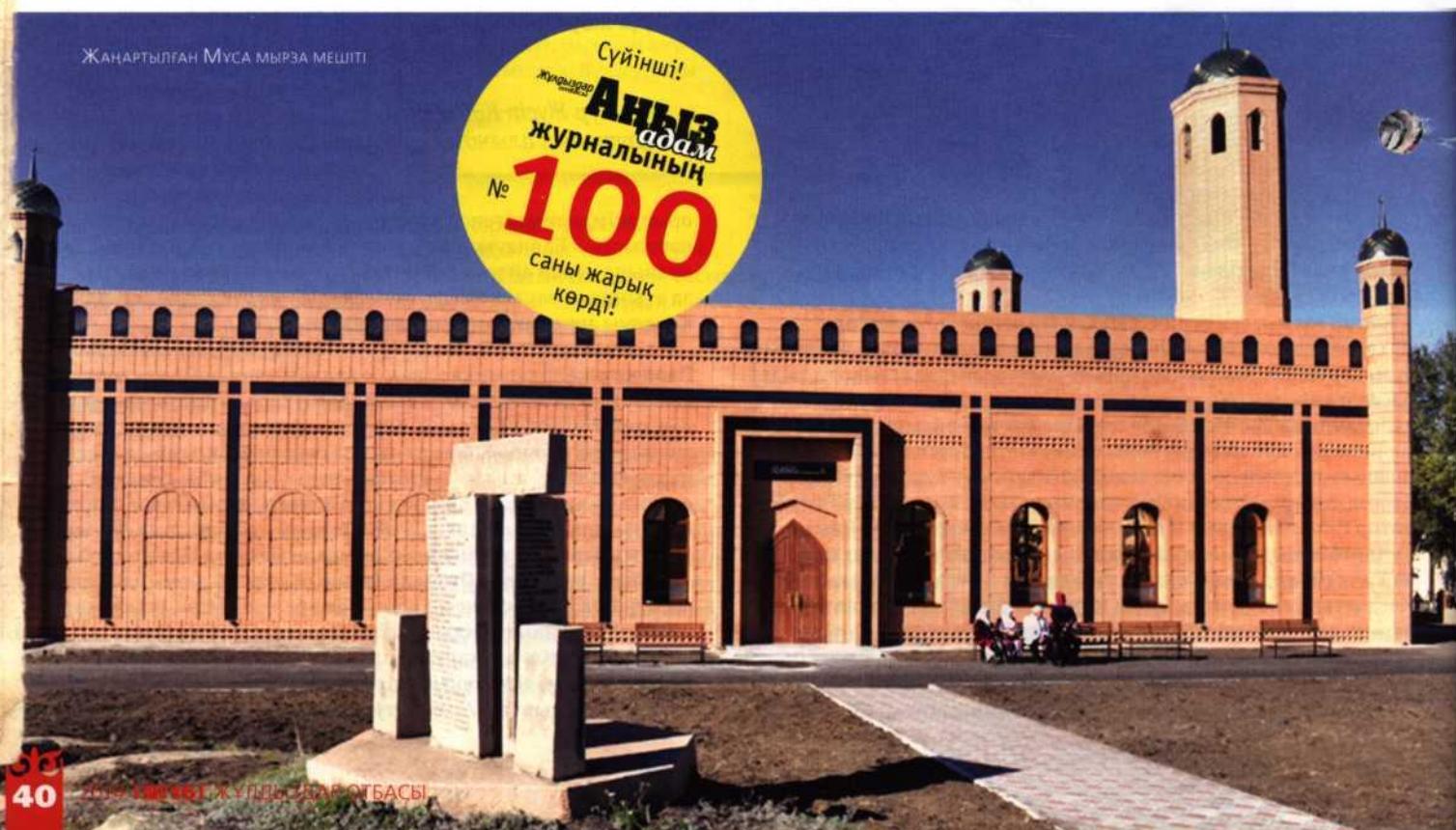
Торайғырдың жасырақтары,

Бұтағыңа келіп қонған едік.

Жауырыныңды көрсетпей,

Жұзіңді көрсеттің, аға!

Енді бір дерек – ол әнші Майра Уәлиқызына байланысты. 1890 жылы Кереку қаласында туған Майра жасы 13-14-ке келгенде «әнші-гармоншы» атанады. Ақкелінің жас болысы, Мұсаның Біләлінің баласы Жармұхаммед (қысқаша аты Жәржән) әнші Майрамен Қоянды жәрменекесінде танысып, ғашық болады. Содан басына ақ отау тіккізіп, кедейдің қызы екенін бетіне салық еткізбес үшін салтанатты жасау-жабдық әзірлетіп, көркіне сай сән-салтанатпен Ақкелін еліне келін етіп тұсіреді. Алайда бұл неке үзаққа созылмаған екен.

Сонымен қатар Жаяу Мұсаның атақты «Ақ сиса» өлеңіне байланысты жазылған жайды айта кетейік. Мұсаның үрпағы Бақыт Дінмұхамедұлы: «Бір күні біздің үйде академик Евней Букетов әкеймен әңгімелесіп отырғанда: «Осы Жаяу Мұсаның белгілі өлеңінде «Шорманның Мұстапасы атымды алып, атандым сол себептен Жаяу Мұса» деген сөздер бар. Осы жағдай шын болған оқиға ма?» – деп сұрады. Бұл сауалға әкей: «1927 жылы шешейдің төркін жұртынан қайтып келе жатыр едік. Қасымда мосқаң тартқан Жақып палуан болды. Түс кезінде палуан «Жолдағы бір үйге тоқтайың» деді. Содан бір үйге тоқтасақ, төрде бір ақсақал отыр екен. Жөн сұрасқаннан кейін ақсақал: «Жақып, қасындағы бала кім?» – деп мені сұрады. Жақып палуан: «Бұл – Мұса мырзаның шөбересі», – деп жауап берді. Мен жаспын, 24-тегі кезім, үлкен кіслердің әңгімесінен кіріспей үндемей отырдым. Қоштасарда үй иесі: «Кешіргеніді білейін, босағадағы қаршығаны алып кет», – деді. Мен бірақ қаршығаны алған жоқтын. Сондағы кешірім сұраған үй иесі 92 жастағы Жаяу Мұса екен», – деп басынан кешкен осы оқиғаны айттып берді.

Әрине, айта берсе әл де көптеген маңызды жайттар бар. Мысалы, Кенесары ханмен Мұса мырзаның үш рет кездесуі, соған байланысты болған оқиғалар немесе патша өкіметінің Баянауыл округінде өкілі болған Терентьевке байланысты әңгімелер. Бұл алдағы сұхбаттардың еншісіне қалсын.

- ШОРМАН ӘУЛЕТИНІҢ ҚҰНАНБАЙ, СӘТБАЙ ӘУЛЕТТЕРІМЕН ДЕ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ТЫҒЫЗ БОЛҒАН ДЕЙДІ. БҮЛ ТУРАЛЫ НЕ АЙТАР ЕДІҢЗ?

- Тектілердің үрпақтарының қарым-қатынасына келетін болсақ, алдымен мына жайға тоқталайық: Сәкен ағай әкесінің інілдер Мұстафа, Иса, Әұжанмен бірге 1885 жылы 18-23 шілде аралығында Шідерті бойындағы Шуршітқырғанда ақесі Мұсаға сауын айтып, үлкен ас берген екен. Соған Абай мен Құнанбайды шақырып хат жазып, кісі жіберіпті. «Құнекең әкемізben талай рет дастархандас, дәмдес, қадірлес болған адам еді. Жүре алса өзі келсін. Жүре алмаса Тобықтыдан қалаған адамдарыңызды ертіп езіңіз келіпіз» деген екен. Абай оған: «Мұса мырза Арғын баласының ішінде қолынан іс, тілінен май таматын адам еді. Жаңа туып келе жатқан заманның қатпарлы құбылыстарын түсінген адам еді. Барамын. Басында Құран оқымын. Асында боламын», - деген екен. Бірақ дәл жүрем деп қамданып отырганда сексен екі жасқа келген Құнанбай қатты ауырып, Абай келе алмаған екен.

Қазақ елінің символына айналған «Алтын адамды» тапқан ғалым Кемел Ақышев Шорман бінді шебересі болып келеді. Ол кісі – Шорман әулеті мен Сатбай әулетінің қосатын тұлға, яғни әкесі Ақыш – Мұса мырзаның інісі Әжжаннан туся, анысы Газиза – академик Каныш Сатбаевтың туған аласы. Имантайдың кызы.

Ал енді жалпы осы тарихи тұлғаларды өмірге әкелген екі аулеттің түп-тамыры кімнен көліп қосылады деген сауалға жауап іздесек, Мәшінүр Жұсіптің Мұса Шормановты жоқтаған жырының мына жолдарына жүгінейік:

*Арғы атасы сұралса,
Ізгі өткен мырза Аней-ды.
Қаржастың қасқа-жайсаң
Анейдан өрбіп тарайды.*

Қаржастың Құлыкесінен Телі, одан Анай, ал Анайдан бес бала тарайды: Нияз, Мырзагұл, Құл, Құдайқұл және Жәдігер. Міне, Шорман әүлетінің әз атасы Мырзагұл болса, Сәтбай әүлетінің бабасы Жәдігер болып келеді, яғни туған ағалы-ініл. Бұгінгі үрпақтарына жеткен әңгіме бойынша Мырзагұл батыр бір шайқастан соң қалмақтардың қолына түсіп, жау қолында жатқанда артынан кенже інісі Жәдігер ізден барған деді. Сол кезде Жәдігер 14 жаста ғана екен. Мұндай батылдық көрсеткен батыр баланың жүрек жұтқандығына риза болған қалмақтар ағасын абақтыдан босатып қана қоймай, Жәдігерге қыздарын қосып берген екен. Қорыта айтқанда, Мырзагұл ағасын Жәдігер інісі құтқармаса, бұгін әңгіме етіп отырган тарихи тұлғалар өмірге келер меге еді, келмес пе еді?!

Жаяу Мұсаның
«Ақ сиса» әнінде
айтылатын
Шорманың
Мұстафасы – Мұса
Шорманұлының
інісі

Қазақ салынған мемлекеттің «Алғын адамды» тапқан фалым Кемел Ақышев Шорман бидің шебебесі болып келеді. Ол кіci – Шорман әулеті мен Сәтбай әулетін қосатын тұлға, яғни әкесі Ақыш – Мұса мырзаның інісі Әжүжаннан туса, анасы Ғазиза – академик Қаныш Сәтбаевтың туған апасы, Имантайдың қызы. Ал енді жалпы осы тарихи тұлғаларды өмірге әкелген екі әулеттің тұп-тамыры кімнен келіп қосылады деген саянға жауап іздесек, Мәшнүр Жүсіптің Мұса Шормановты жоқтаған жырының мұна жолдарына жүгінейік:

*Аргы атасы сұралса,
Ізгі өткен мырза Анай-ды.
Қаржастың қасқа-жайсаны
Анаидан өрбіл тараиды.*

- АЛМАГАЙЫП ЗАМАННЫҢ ҚИТҮРҚЫ, АСТАРЛЫ САЯСАТЫНЫН ШОРМАН ӘУЛЕТИНЕ ТИГІЗЕН ӘСЕРІ БОЛДЫ МА?

- Өзінің кеп жылғы қызыметінің нәтижесінде Мұса Шорманұлы жоғары биліктегілерден және императордың жеке өзінен алғыс хаттар мен әртүрлі марапат белгілерін алған. Міне, осы арада оны «иырындағы шенімен және байлығымен өз руластарын патшаның отарлау қыспағына ұшыратуға дәнекер болған шіріген бай» деп таныту етек ала бастады. Эсіресе бұдан зардап шеккен үрпақтары болды. Егер ақиқаттың түп негізіне көз жүгіртсек, мұндай пікірлердің жаңсақ, біржақты екенін анық аңғаруға болады

«Тап жауы» деп көзсіз, түссіз, тап-тап берген шолақ ой, шолақ белсенділік заманда кең далаға тамырын терең жіберіп, айналасына сая, көлеңке берген, жемісін аузына тосқан «Шорман әuletі» аталатын миуалы ағаштың түбіне толығынан балта шаппаганымызға, құдая тәубә!» - дейді архитектор Шота Үэлиханов.

Академик Шәмшиябану Сәтбаеваның кітабынан үзінді

МУСА ШОРМАНҰЛЫНЫҢ БАСЫНА ҚОЙЫЛҒАН КУДАРТАС

келтіре кетсек: «Баянауылдың Ақкелін шоқысының батыс жақ беткейінде, Ашы өзенінің бойында Сәтбаев пен Шорманов ауылы қатар орналасқаны, аралас-қуралас, құдандалы-туыс болғаны белгілі. Шормановтар егімен бай, баласы аға сұltан болғаны баса ай-туралы қара бояумен жазылып келді. Тәркілеу өдьың Баянауылдағы атамекені, зәулім ағаш сесе ондағы материалдық және рухани игіліктер, кіттер жойылды». Міне, ең өкінішті - көптеген кітердің қолдан жойылуы, «бай, шонжар» деп үрпақтарының талай мемнат-азап шегуі. Алсіздікке жеткен заманымызда қара бояумен жағен ақтаңдақ беттердің келмеске кете бастағаны, өзидиң тарих беттерінен өзіне сай, лайықты орын-бастағаны көңілімізге жұбаныш үялатады.

2005 жылы кәсіпкер бауырымыз Қуаныш Смағұлов Ақкелін еліне қатысы бар он тарихи тұлғага тағым жасау мақсатында ас беру жөнінде бастама көтеріп, осы істің бас демеушісі әрі үйымдастырушы болды. Мырзагұл мен Жәдігер батырлардың рухтарына және үрпактary Шорман мен Сәтбай әүлөттеріне, оның ішінде Мұса мырзага да ас беріліп, рухтарына Қуран бағышталды. Бұл азаматтың атқарған ісіне Алла риза болсын! Сондай-ақ екі томдық «Баянула персенттері» атты шекіре кітаптың жарық көрүінен демеуші болған Ғаббас Хамзеұлы Бектуровқа да алғысымыз шексіз.

«Аңыз адам» айдарын дайындаған Самал ӘДІГЕНҚЫЗЫ,
samat_adigen@mail.ru